

VÁLTOZÁSOK HORDOZÓI

KISEBBSÉGI FELSOÓKTATÁSI KEZDEMÉNYEZÉSEK KÖZÉP-EURÓPÁBAN

A Z ELMÚLT MINTEGY KÉT ÉVTIZEDBEN RÉSZEISEI – előre jelzői és megtapasztalói – voltunk annak a társadalomtörténeti, oktatásügyi és tudománypolitikai folyamatnak, amelyet a vonatkozó szakirodalomban a felsőoktatás expanziójának (kiterjedésének) neveznek. Ez a folyamat – többek között – a középfo-
kú oktatás és szakképzés expanziójára épül rá, azt folytatja, és nemzetközi jelenség. Mint minden nemzetközi jelenség, régiókban késve és nemzetközi mintákat követve valósult meg.

Ezt a némileg steril leírást történeti és társadalmi jelentőségűvé a régiókban be-
következett 1989/90-es fordulat tette. Bár e fordulat a szó hagyományos értelmében nem forradalmi volt (hanem „bársonyos”), mégis kikerülhetetlen népmozgalmakat eredményezett. Kutatásunkban úgy fogtuk föl a felsőoktatás kelet- és közép-európai expanzióját, mint azoknak a népmozgalmaknak a sajátos, rejtjelezett megjelenését, amelyek elmaradtak, vagy éppen kiszorultak az 1989/90-es politikai rendszerváltásokból. E rendszerváltások „bársonyos” jellege miatt – azaz hogy lényegében megmaradtak a politizáló társadalmi elitek körén belül – válhatott a felsőoktatás egyfajta „alulról jövő” politizálás jellegzetes színterévé Közép- és Kelet-Európában.

Új elitek jelentkeztek tehát, ha nem is a politika, de legalábbis az oktatás- és művelődéspolitikai színterén, amelyek alternatívát kerestek és jelentettek az előző pártállami elitekkel szemben. Közülük kiemelkedtek a nemzeti és egyházi kisebbségek egyes csoportjai. Az ideológia, amelynek jegyében cselekedtek, *per definitionem* szimbolikus volt. Olyan értékvilágot hordozott, amelynek természetes színteréül kínálkozott a nyelv, a kultúra és az oktatás.

Abban a kutatásban, amelyről alább számot adunk, tizenhárom intézmény ún. „születés mítoszait” gyűjtöttük be és hasonlítottuk össze, visszahelyezve őket azok közé a helyi, regionális és országos föltételek és események közé, amelyek érthetővé tették e történeteket. (Az intézmények felsorolását lásd a függelékben.) Az ún. keletkezés történeteket abból a szempontból elemeztük, hogy *milyen föltételek között és milyen „szabályszerűségekkel” keletkeznek ma (az 1990-es évtizedben) új kisebbségi/ több nyelvű felsőoktatási intézmények Közép- és Kelet-Európában.*

A közösségi politizálás alternatív terepe

A kisebbségi felsőoktatás Európa keleti felében az 1989/90-es fordulat szülötte. Mai, felemás formáját a fordulat után, a néhány évig tartó *ex lex* állapotokban nyerte el. Akik ezt a rövid időt – egy kellő, egyszeri, történelmi pillanatot – elszalasztották, máig még mindig a megalakulással küszködnek, ami ma, egy évtizeddel a fordulat óta egyre nehezebbnek látszik. A megalakulásban – mindenütt ebben a régióban – a határon átívelő kapcsolatok voltak nélkülözhetetlenek. Esetünkben ez a határokon kívül kihelyezett képzési formákat jelentette, hallgatók, de főképp oktatók cseréjét, tananyagok és tankönyvek átvételét, végül pedig továbbképzéseket (hallgatóknak, de főképp fiatal oktatóknak) a képzések anyaintézményében. Ez volt az 1990-es évek nemzetközi trendje, főként az új, neoliberális felsőoktatási politika jegyében.

Európa keleti felében azonban ez az ideológia még nem vert gyökeret. Ezért ha emlegették, tulajdonképpen akkor is mást és többet hordozott, mint az eredeti jelentése. Nem (csak) a felsőoktatási (szakképzési) piacot nyitotta meg és tágitotta ki az erre vállalkozó felsőoktatási intézmények előtt, hanem politikai szabadságot – az alulról jövő, helyi-területi kezdeményezések szabadságát – is jelentette azoknak, akik ilyen kihelyezett képzéseket hívtak meg és szerveztek. Támogatásukat minden esetben állami költségvetés vállalta el – a kisebbség vagy a többség állami költségvetése, helyi vagy az országos büdzsé. Az anyaintézmények anyagi előnyökért és politikai presztízsért harcoltak. A kezdeményezők pedig helyi és területi identitásukat erősítették meg vele.

Kisebbségi/több nyelvű intézmények csak akkor lehetségesek, ha valaki vagy valakik ott helyben akarják és tesznek is érte. Őket neveztük el „kezdeményezőknek”. A vizsgált intézmények eszerint két csoportra oszthatók.

Az egyik csoportba olyanok tartoznak, amelyeket kívülről, a másikba pedig olyan, amelyeket belülről kezdeményeztek. Stockholmból kezdeményezték például Rigát, Kolozsvárról Csíkszeredát, Frankfurtból az Odera túlsópartján fekvő Collegium Polonicumot, Aradról Szatmárnémetit és így tovább. A másik csoportba tartozók – ezzel szemben – belülről kezdeményezték volna Nagyváradot vagy Vilniust, Beregszászt vagy Bolzanót – és így tovább.

Ha azonban közelebbről is megvizsgáljuk az említett intézményeket, a kép zavarosabbá válik. Rigát tulajdonképpen a Soros-féle Open Society Institute tette lehetővé, az EMTE-t a Sapientia Alapítvány, mögötte a magyarországi kormány, Frankfurtot nemcsak Brandenburg tartomány, hanem ráadásul az EU támogatása is stb. Így tehát közelebb kellett mennünk a helyi elitekhez, a változások hordozóihoz és az ő narratíváikhoz, hogy mérlegelni tudjuk ezt a „tyúk vagy tojás” dilemmát.

A befogadó (szervezet és politizáló elit) nélkülözhetetlenül szükséges, még ha nem is elégséges feltétele a kisebbségi/több nyelvű intézmény alapításának és fönntartásának.

A kisebbségi/több nyelvű felsőoktatási intézmények megalapítása és fönntartása az 1990-es évtizedben olyan alternatív politikai cselekvési terület (egyfajta „politikai aréna”), amelyre azok léptek, akik – bármely okból – az adott politikai közösség pe-

remén helyezkedtek el vagy ott tudták magukat. Ezt a föltételezésünket sokszorosan igazolva láttuk a tanulmányozott intézmények alapítástörténeteiben. Először az intézményeket alapító és fenntartó szervezetekkel foglalkozunk; azután pedig közelebbről is megnézzük, hogy kiket takarnak (foglalnak magukban) ezek a szervezetek.

Alapítók és fenntartók

Az alapítók/fenntartók egyik jellegzetes köre a *nemzetiségi/kisebbségi szervezetek*. Közreműködésük számos esetben kimutatható, szerepük kulcsfontosságú lehet, de mindenképp színezi a palettát.

Tipikus példa Vilnius, amely a Litvániai Lengyel Kulturális Szövetség égisze alatt jött létre. Ez az az eset, amikor egy nemzeti közösség szervezete kulcsszerepet játszik abban, hogy területén kisebbségi intézmény születhessék. A hasonló példák a leginkább ismertek előttünk, főként a Kárpát-medencéből (a KMKSz szerepe Beregszász alapításában, az RMDSz közreműködése Csíkszereda megindításában, a CsEMADOK-é a komáromi kezdeményezésekben stb.).

A nemzetiségi/kisebbségi szervezetek azonban akkor is megkerülhetetlenek, ha nem ők az intézmény alapítói vagy tulajdonosai. Politikai hátszelet, illetve védő ernyőt képesek biztosítani olyan esetekben is, amelyekben mások az alapítók vagy fenntartók (Nagyvárad, Udvarhely, de még Maribor is).

Az alapítók/fenntartók másik jellegzetes körét mindenütt (vagy csaknem minden esetben) az *egyházak* alkotják. Szerepük elsősorban Európa keleti felének intézményi alapításában meghatározó (de Dél-Tirolban is megtaláltuk őket). Az, hogy az egyházak túl tudták élni a kelet-európai politikai rendszereket, döntő fontosságúnak bizonyult a kisebbségi/több nyelvű intézmények alapítása során. Egyben jellegzetesen árnyalja ezeket az intézményeket, megkülönböztetve őket Európa nyugati felének hasonló intézményeitől.

Nagyváradot a Királyhágó melléki református egyházkerület (*Tőkés László*) kezdeményezte. A Sapientia Alapítvány ugyancsak egyértelműen támaszkodik az erdélyi magyar történeti egyházakra. Beregszász pedig nem indulhatott volna meg, ha a Kárpátaljai Református Egyház ingatlanát nem használhatta volna (az ingatlan megszerzése és hasznosítása különösen szép példája egy narratívának, amelyet hagyományos kulturális környezetben tudnak csak elmondani).

Az egyház megkerülhetetlen akkor is, ha nem épp ő az alapító és/vagy intézményi tulajdonos. Vilniusban például a régióban fekvő lengyel katolikus plébániák járultak hozzá az alapításhoz. Sőt, Bolzano esetében is nyomára bukkantunk az egyházi szerepvállalás fontosságának (brixeni jezsuiták).

Az egyházak szerepe annyira megkerülhetetlen az intézmény alapításában – jellegzetesen Európa keleti felében –, hogy még a deklaráltan piaci orientációjú intézmények alapításában és fenntartásában is közreműködnek. Ennek szép példája Arad, amely, rektorának elmondása szerint, nem jöhetett volna létre az aradi román ortodox püspökség közreműködése nélkül (amiért fontos kuratóriumi helyet tölthetnek be). Ez egyúttal arra is utal, hogy az önmeghatározás – állami vagy magán,

közszolgálati vagy üzleti jellegű – Európa keleti felében igen bizonytalan, sőt aktuálisan is változó (vö. Udvarhely, Vilnius, Bolzano/Brixen esetét).

A legtöbb kisebbségi/több nyelvű intézmény alapítása és fenntartása esetén *alapítványi konstrukcióval* találkozunk (magán- és/vagy közhasznú alapítványok). Ezek a szervezetek részben magukban foglalják, tehát át is fedik a többi közreműködő szervezetet. Részben azonban önállóan működnek közre kisebbségi/több nyelvű intézmény megalapításában.

Ez az eset a Soros Alapítvánnyal, amely Rigát kezdeményezte, és hosszabb időre tartja fenn. (Jelen vizsgálódásunknak nem tárgya, de itt azért megemlítjük az alapítvány legnagyobb szabású és nemzetközileg is ismertté vált kezdeményezését, a budapesti CEU-t.) Ez a konstrukció érvényesül Csíkszereda esetében is (Sapientia). Alapítvány keretében indult meg Bolzano/Brixen alapítása és fejlesztése is. Az alapítványi konstrukció annyira jellegzetes a regionális vonzáskörű intézmények fejlesztésében, hogy itt meg kell említenünk a tiroli régió határon túli *Tiroler Zukunftstiftung*-ját, amely az osztrák oldal regionális intézményfejlesztésében működik közre.

Európa keleti és nyugati felének intézményfenntartói e tekintetben jellegzetesen különböznek egymástól. A nyugati félben működő alapítványok – főként, ha közcélúak – részben vagy főként az EU-támogatások megszerzésére, főlvetelére és újra elosztására szolgálnak. Európa keleti felében, minthogy ilyen támogatások még nincsenek (vagy nem jellemzők), a határon átnyúló állami támogatások fogadására (is) szolgálnak.

Az alapítványi konstrukció éppúgy megkerülhetetlennek látszik ebben a régióban 1990 után, mint például az egyházak említett közreműködése. Nagyváradot is alapítvány támogatja (Partiumi Alapítvány), aminthogy Vilniust is. Udvarhely vagy Arad (Riga mintájára) annyiban különbözik, hogy ezekben az esetekben kifejezetten magánalapítványok kezdeményeztek intézményalapítást. Működésük azonban mára egyértelműen közcélokat szolgál.

Gazdasági vállalkozások, profitorientált szervezetek szintén közre szoktak működni intézményalapításkor, amint ezt számos nyugati példa bizonyítja (multinacionális vállalatok belső továbbképzése, virtuális egyetemi vállalkozások, az EU által támogatott, a regionális fejlesztést célzó oktatási-szakképzési intézmények, az ún. egyetemi vállalkozások és vállalkozói egyetemek stb.). Vizsgált eseteink között azonban ilyent nem találtunk. Európa középső és keleti felének intézményalapításaiban és fenntartásaiban egyelőre nem a magánérő és a gazdasági szféra a domináló, hanem az – alapítványi, egyházi, önkormányzati vagy kisebbségi politikai szervezetek közvetítésével érkező – állami támogatások.

Egyértelműen államilag támogatott kisebbségi intézményeket az államszocialista korszakból örökölték ebben a régióban (Maribor, Comrat, BBTE-Udvarhely). Ezeknek az eseteknek a jellegzetessége, ahogyan a korábbi kisebbségi politika intézményei túlélnek (Maribor), vagy átalakulnak (Comrat). A példa igen vonzó; számos kisebbségi/több nyelvű intézmény valójában ilyen helyzetre, erre a státusra törekszik. S akkor is államilag támogatottnak tünteti föl magát, ha nem vagy

nem egészen az (Arad). A határon belüli vagy határokon átnyúló állami támogatás – mind legitimációs, mind pedig anyagi okokból – jellegzetes konstrukciója a kisebbségi/több nyelvű intézményeknek Európa keleti felében.

Az állami támogatás akkor is nélkülözhetetlen, ha nem kifejezett és nem is deklarált. Az említett aradi példa mellett Udvarhelyet említjük jellegzetes esetként. Mindkét intézmény deklaráltan magánjellegű, de mindkét intézmény fönntartásában nélkülözhetetlenek költségvetési források, pénzek (megfogalmazásokban térnek el egymástól: Arad esetében ennek megszerzése legitimitást jelent, Udvarhely esetében a határon átnyúló költségvetési támogatás esetleges elvesztése jelentheti az intézményalapítási próbálkozás végét). Sőt, Riga sem működhetne anélkül, hogy a Soros Alapítvánnyal – ebben a projektjében csakúgy, mint számos más baltikumi oktatási projektjében – az érintett kormányok ne működnének együtt. Riga, és a hasonló kezdeményezésű alapítványi támogatások kísérletei, hogy magánvállalkozásként önmagukat tarthassák fenn, jól mutatja ezt. Az önfenntartó (felső)oktatási vállalkozásokhoz ugyanis kormányzati megrendelések kellenek, mivel az oktatási intézmények túlnyomó része költségvetési pénzből gazdálkodik.

A helybeliek

A helybeli (lokális/regionális) elit az a csoport, amelyen rendszerint áll vagy bukik a kisebbségi/több nyelvű egyetem. Ők alkotják az érdekképviselőket, az egyházi szervezeteket, valamint a különböző alapítványok kuratóriumait. A kisebbségi/több nyelvű egyetem kezdeményezője és megalapítója a lokális/regionális elit; annak az a része, amely az oktatási intézményben találja meg politikai mozgásterét, beleszólását a regionális/lokális döntéshozatalba.

Ennek a regionális/lokális elitnek a fontosságtudatát és hatalmi súlyát azok a tömegigények adják, amelyek a felsőfokú továbbtanulás iránt fogalmazódnak meg a helyi/regionális társadalom tagjaiban. A térségben élők közül mind többeknek – ez alkotja a felsőoktatási expanzió társadalmi bázisát – kezd fontossá válni a középiskola utáni továbbtanulás. Ezt a társadalmi igényt jeleníti meg és képviseli politikai síkon a lokális/regionális elit. A mögöttük álló, számban (arányban) növekvő súlyú továbbtanulásban és elhelyezkedésben érdekeltek adják meg ennek a lokális/regionális elitnek a hatalmi súlyt, nyomatékot. Jól példázza mindezt Riga vagy Arad esete (ez utóbbi gyors terjeszkedése, pl. Szatmárnémeti felé).

E továbbtanulási igények – mint fentebb említettük – összeszővődhetnek egy-egy kisebbség sajátos igényével (anyanyelv használata, politikai érdekképviselő stb.). Ez megöbbszörözi a regionális/lokális elit mögötti hatalmi nyomatékot. Ekkor egyszerre képviseli azokat, akik tovább akarják taníttatni gyerekeiket és azokat, akik kisebbségi jogait akarják gyakorolni. A kisebbségi/több nyelvű egyetemeknek ez sajátos politikai hátszelet ad. Erre az esetre példa Nagyvárad vagy Komárom, Beregszász vagy Vilnius.

E továbbtanulási igények és a kisebbségi joggyakorlás továbbá összekapcsolódhat a lokális/regionális fejlesztés igényeivel is. Ekkor a lokális/regionális elit mindazokat képviseli, törekvéseiket megjeleníti, akik tovább akarnak tanulni, kisebbségi jogait

gyakorolni, valamint bekapcsolódni a helyben és a környéken meginduló gazdasági stb. fejlesztésekbe. A lokális/regionális elit mindezeket a törekvéseket a kisebbségi/több nyelvű intézmény felé irányítja, az intézmény válik a politikai törekvések centrumává és helyszínévé. Ez adja a kisebbségi/több nyelvű intézményeknek a sajátos politikai fölhajtó erőt. Ezt jeleníti meg Csíkszereda vagy Udvarhely esete.

A lokális/regionális elit legnagyobb politikai mozgástérrel és döntési hatalommal rendelkező tagjai az önkormányzati (helyi-regionális törvényhatósági) vezetők (polgármesterek, képviselők, bizottsági elnökök stb.). Nélkülük nem jöttek volna létre, vagy ha megszülettek volna is, nem tudnának működni a kisebbségi/több nyelvű intézmények.

Ennek karakterisztikus esete az udvarhelyi polgármester, aki megfogalmazta a településen élők igényét egy felsőoktatási intézmény iránt, megkereste a megnyerhető és oda vihető intézményt, megalapította annak kihelyezett tagozatát, és gondoskodik a tagozat fennmaradásáról. (Bár nem rajta múlt, ugyanő működött közre abban is, hogy a kolozsvári egyetemnek kihelyezett tagozata legyen itt, a helyi tanítóképző keretében.) Hasonló politikai akaratokat fejeznek ki más polgármesterek is, más kihelyezett képzési helyeken (Szatmárnémeti, Csíkszereda, Komárom stb.). Egy évtizeddel később országosan ismertté váló külpolitikai szereplőként láthatjuk viszont.

De még azokban az esetekben is, amikor az intézmény deklarálja az önállóságát, függetlenségét) és privát jellegét, a helyi hatalmi képviselő(k) közreműködése nélkülözhetetlennek bizonyul (Aradon lakásokat adnak a tanároknak és épületeket új meg új karoknak; Nagyváradon gondoskodnak elhelyezésről, utcanevéről, alkalmazásokról. A helyi/regionális hatalom képviselői nélkül nincsenek kisebbségi/több nyelvű intézmények (ami összefügg egyben az állami finanszírozásra való rászorultsággal is).

A lokális/regionális elit fontos csoportjai továbbá mindenütt a helyi értelmiségiek. Kritikus tömegük nélkül a polgármestereknek és más önkormányzati vezetőknek nincs meg a mozgásterük; nem kivitelezhetik intézményalapítási és -működtetési szándékukat. Ez az értelmiség mintegy „hátterez” a polgármestereknek. Meglétük vagy fölfejlesztésük szinte valamennyi esettanulmányban az intézményfejlesztés egyik alapvető feladata.

Bolzanóban a tanárok azok, akik – az intézményalapítás története szerint – megindították a fejlesztést. A beregszászi esetben az egykori munkácsi tanítóképzőt végzettek csoportja – illetve közvetlen leszármazóik vagy mintájukat követők – találják ki az intézmény alapítását. Nagyvárad történetének fordulópontja éppen az, hogyan sikerül megteremteni azt a kellő képzettséggel rendelkező értelmiséget a Sulyok István Főiskola körül, amellyel a felsőoktatás megindításának neki lehet vágni.

Ha a megfelelő értelmiségi csoport nincs jelen, oda kell hozni, és le kell telepíteni őket. Erről szólnak a tagozatkihelyezések: csak ott lehet kihelyezett képzéseket kezdeményezni, ahol valamilyen szakértelmiség már helyben megvan (Udvarhely, Csíkszereda stb.). Aradon éppen ezért lép közbe a városi önkormányzat, hogy lakást

adjon az ide települőknek. Riga esetében ez a stockholmi egyetem egyik föladata. A Viadrina Egyetem példájában ez a föladat hárul Frankfurtba, és ez az a hatás, amely átnyúlik a határon. (Más regionális intézmények esetében ugyanígy kulcskérdés a megfelelő szakértelmiség jelenléte, pl. a most nem elemzett trentói egyetem esetében, ami többek közt lakossági zendüléshez és a karhatalom kirendeléséhez is vezethet).

Esettanulmányainkban kevés szó esik a gazdasági elit szerepvállalásáról az egyetemalapításokban. Tevékenységük csupán közvetve fedezhető föl, vagy inkább a háttérben következtethetünk rájuk.

Többek közt, mint azokra, akik az ún. helyi/regionális munkaerőpiacot jelentik; vagy azokra, akik a költségvetésen kívüli támogatásokat biztosítják; továbbá azokra, akik felsőfokú szakmai képzéseket rendelnek meg vagy segítenek ilyeneket megszervezni. Így következtethetünk – áttételesen – a helyi-regionális gazdasági vezetők közreműködésére minden olyan esetben (Arad, Nagyvárad, Bolzano, Riga, Udvarhely), ahol felsőfokú gazdasági képzés indult. A gazdasági elit – helyi kisvállalkozók, középvállalatok menedzserei – Kelet-Európában az 1990-es években sokkal inkább saját egzisztenciájának megteremtésével volt még elfoglalva, semmint hogy közvetlenül bekapcsolódhassék az intézményalapításokba. Ott teszi meg, ahol az egyetem regionális gazdaságfejlesztési igényként keletkezik, ekként fogalmazódik meg (Csíkszereda, Bolzano). Ebből is következik, hogy a kisebbségi/több nyelvű intézmények egyelőre állami költségvetésektől – vagy külföldi magánalapítványoktól (Riga) – függenek.

Az 1990-es évek végének sajátos fejleménye, hogy a helyi-regionális elit esetenként szövetséget köt a fejlesztésben ugyancsak érdekelt szakértelmiségiekkel, akik a többségi nemzet tagjai. Ez a folyamat fölgyorsítja a kisebbségi/több nyelvű intézmény konszolidálását.

Erre a fejleményre először Nagyvárad esetében figyeltünk föl. Tanulmányaink során később kiderült, hogy számos más intézmény esetében is bekövetkezett (pl. Vilnius vagy Bolzano esetében). Nem egyszeri megoldásnak látjuk tehát, hanem egyfajta „stratégiának”, amely spontán módon indult, de fokozatosan tudatossá válik. Ahol (ameddig) ez nem következik be, a kisebbségi/több nyelvű intézmények megjelenése a többségtől elszeparált, teljes vertikumban önállóan kifejlesztett oktatásügy irányába vezet. Ha viszont bekövetkezik, a kisebbségi/több nyelvű intézmény a regionális egyetem fejlődésének irányában indul meg.

Változások hordozói

Ahhoz, hogy adott helyen és megfelelő időben kisebbségi/több nyelvű intézmény születhessék, nemcsak megfelelő föltételek kelljenek (lásd őket fönt), hanem valaki, aki intézményt kezdeményez, alapít és fönn is tart. Ő a „változás hordozója” (*change agent*). Egyik szerepe az, hogy *érzékelje és kitapintsa az igényeket*. Esettanulmányainkban a következőkkel találkoztunk.

A változás hordozója Vilniusban például az intézmény alapítását mint kisebbségi önmeghatározást interpretálta. Jellegzetes példa erre Beregszász esete (és leginkább erre hasonlít az is, amit Nagyváradon megfigyelhettünk.)

Az intézmény alapítása mint kisebbségi joggyakorlás és mint a foglalkoztatási gondok enyhítése (megoldása) is értelmeződik minden esetben, amikor kisebbségi pedagógus képzésről van szó (Beregszász és Nagyvárad mellett a BBTE által irányított képzés Udvarhelyen, hasonlóképp Bolzano/Brixenben; ide soroljuk a hagyományos kormányközi együttműködések keretében működő intézményeket, mint pl. Maribor).

Az elmondottak sajátos változatával találkoztunk Rigában, ahol a változás hordozója szintén nagyon is ideologikus (és ezt az ideológiát ráadásul a befogadók, mint mindenütt, sajátosan át- és továbbértelmezik; vö. Nyílt Társadalom-program). Riga ezt az ideológiát kombinálja a foglalkoztatási gondok, a balti együttélések és az európai fölzárkózás igényeinek kielégítésével.

Az intézmény alapítását mint a regionális fejlesztés eszközét interpretálják például Bolzano/Brixenben, de hasonlóképp Csíkszeredában vagy Udvarhelyen is. Mindhárom helyen kielemezhető azonban a kisebbségi identitástudat megőrzésének igénye is.

A változások hordozójának másik szerepe az, hogy a *helyi-regionális politika kérdéseként exponálja*, ekként jelenítse meg és ezen a politikai szintén képviselje („tematizálja”) a kisebbségi/több nyelvű intézményt.

Itt a klasszikus példa Frankfurt, amely egyszerre több szintén is exponálódik. A Viadrina Egyetem a lokális politikában játszik szerepet, amennyiben a helyi kultúrtörténeti tudatot rehabilitálja. Tartományi szinten (Brandenburg tartomány) mint a keleti elmaradottság új típusú fölszámolásának lehetősége jelenítődik meg. Országos szinten az Odera-Neisse határ elismerésének és egyben a „légiesítésének” igényeit is megcélazza. Európai szinten (EU elfogadtatás és támogatások) az európai fölzárkózás, a keleti bővítés és a német-lengyel megbékülés szimbólumaként interpretálják. Nemzetközi egyetemi körökben pedig mint az új évezred jellegzetes egyetemi modelljét „adják el”.

Más változást hordozók talán kevésbé gazdagon, de hasonlóképp több politikai szintén jelenítik meg az intézményt, amelyet kezdeményeztek. Így Udvarhely képviselve van a városi politika szintén, valamint úgy is, mint a határon túli magyarok problémája Magyarországon (és szerényebb méretekben bár, de mint az erdélyi medence regionális politikai problémája is). Csíkszereda hasonlóképp; itt azonban a székelőföldi regionális (művelődés) politikai szerepkör mellett még az erdélyi oktatáspolitikai szintén is megjelenik. Nagyvárad egyszerre van képviselve mint a Partium politikai kifejeződése, mint kisebbségpolitikai kérdés és – ehhez képest némileg halványabban bár, de nyilvánvalóan – mint felekezetpolitikai kérdés is. Bolzano első sorban mint a regionális fejlesztéspolitika szükséglete interpretálódik, de azért érezhetően megfogalmazódik a dél-tiroli kisebbségpolitika szintén is.

Riga a balti régió politikai szintén van „eladva”; ehhez társul az a politikai szerep, amelyet neki szánunk az észak-európai térség fejlesztésében. Egyben úgy is interpretálódik, mint fölkészülés az európai csatlakozásra. Ezen túl pedig megjelenítődik mint az „ideológiák háborúja” is (fölkészítés a piacgazdaságra az egykori tervgazdasággal szemben és a nyílt társadalomra a zárt társadalmakkal szemben).

A változások hordozójának harmadik szerepe, hogy *fölmérje az intézményalapítás „egzigenciáit”* (környezetét: föltételeit és korlátait). Az intézményalapítás kellő idejének kiválasztása jellegzetes. Abban az ex lex állapotban, amely a totális politikai rendszerek összeomlását, a szovjet hatalom visszahúzódását jelentette Kelet-Közép-Európából, az ilyen politikai „tesztelések” rendszeresek voltak (lásd a kellő időről írottakat és az elszalasztás következményeit is).

E tekintetben Nagyvárad a kiemelkedő példa, ahol a változás hordozója (hordozói) deklaráltan is egyfajta „tesztelést” végeztek, intézményalapításukat ennek (is) szánták. A vilniusi változásokban (és narratíváikban) ugyanez figyelhető meg: a többségi társadalom és főként a kormányzat fogadókészségének hosszadalmas „tesztelése”. Ide soroljuk Bolzanót is, amelynek története bővelkedik próbálkozásokban és megfogalmazási kísérletekben. Anélkül, hogy nevesítenénk, további kisebbségi/több nyelvű intézmények változásmenedzsereit is említhetnénk.

A változások hordozójának negyedik szerepe pedig az, hogy *„eladja” az intézményalapítást* a helyi-regionális társadalomnak. Vagyis úgy interpretáljon egy-egy intézményalapítást, mint amely az adott társadalom (megfelelő csoportjainak) szükségleteit elégítheti ki.

Arad ugyan nem kisebbségi/több nyelvű intézmény – legalábbis deklaráltan nem az –, mégis tanulságos ebből a szempontból tanulmányozni az esetet. Ekkor ugyanis láthatóvá válnak ugyanazok a változásmenedzserei szerepek, amelyeket más (kisebbségi/több nyelvű) intézmények esetében esetleg elfogultság miatt nem vennénk észre. Arad elsősorban mint az új gazdaságpolitikának való megfelelés, az arra való fölkészülés szükséglete van megjelenítve. Nevében is tükröződik azonban egyúttal a Nyugat felé történő művelődéspolitikai tájékozódás. Üzenet a történetileg orientált lokális értelmiségnek is (Vasile Goldis képviselői tevékenységére utalva). Mindkét utóbbi üzenet elsősorban az erdélyi román értelmiség idősebb csoportjainak (pl. a szülőknek és gondviselőknek) szól. Az egyetem azonban nagyon is megjelenítődik a városi politika színterén (vö. a városi önkormányzat támogatását és azt, hogy így a városnak végre csakugyan egyeteme lett, méghozzá a többségi társadalom nyelvén). Újabb, bár látens üzenet azonban, hogy mindez egyfajta látens toleranciával társul a helyben együtt, illetve a közeli határon túl élő magyar kisebbséggel szemben.

Hasonlóképp gazdagon elemezhetők más példák is (pl. Csíkszereda és a Sapientia EMTE vagy akár Frankfurt és a Poznani vagy Varsói Egyetem) elfogadtatása helyi, regionális és országos politikai és véleményalkotó csoportokkal. Különösen érdekes ebből a szempontból Vilnius elszigeteltsége, amelyet a helyi kisebbségi társadalom karakteresen elfogad, a magáénak tud – miközben az „anyaország” alig vesz tudomást róla, s miközben más litvániai kisebbségek előtt (pl. Litvániában élő magyarok stb.) teljesen ismeretlen és bezárkózott maradt.

A szerep és akik vállalják

Hogy ki tölti be ezt a sokrétű szerepet, az igen változatos és eltérő. Mindenképp a főnt körülírt lokális-regionális elit tagja – de nem szükségszerűen ennek az elitnek

a formális vezetője. Ezért a szerep betöltője, megjelenítője külön is tanulmányozandó (szociálpszichológiai vonatkozások). Ebben a kutatásban a változásoknak néhány karakteres hordozóját sikerült azonosítanunk. Magatartásuk jellegzetes közös vonásait a következőkben foglalhatjuk össze

- A változások hordozója ún. „karizmatikus” személyiség; a másokra gyakorolt személyes hatása (erős vonzások – erős taszítások, mindenekelőtt az affektív szférában) szűkebb vagy tágabb körökben is érzékelhetők.

- A változások hordozója egy személyben határoz, dönt és cselekszik (jellegzetesen nem demokratikus vezetői magatartás), a kellőnek ítélt pillanatban (esetleg annak, mint kihívásnak a hatására). Elhatározásaihoz, döntései elfogadásához általában sikerül többséget maga mögé gyűjtenie (addig küzd elhatározásaiért, amíg el nem fogadtatja vagy ameddig az ellenzőkkel szemben többséget sikerül megnyernie). Személyes döntéseihez utóbb demokratikus úton (látszattal) többséget tud szervezni; ezzel és ezért a változások hordozója szavakban a demokrácia elkötelezettjévé válik.

- A változások hordozója igen széles körű kapcsolatokkal, társadalmi beágyazottsággal rendelkezik (elszigetelt és egy személyű döntései ellenére). E kapcsolatrendszer arra tudja fölhasználni, hogy előzetesen bemérje döntéseinek várható hatásait. A kapcsolatok tartósságát (ún. gyöngye kapcsolatok) eddigi döntéseinek elfogadtatásán méri le. E kapcsolatrendszer nem döntéseinek meghozatalában, hanem azok elfogadtatásában segítik őt.

- A változások hordozója jellegzetesen láthatatlan, legalábbis mint a változás hordozója rejtőzködik, nem tárja föl önmagát. Ezért a változás hordozóját nehéz azonosítani (akit megtalálunk, rendszerint egyfajta „szóvivő”). Közelébe férközni, motívumait megismerni, „kártyáiba bepillantani” a kisebbségi/több nyelvű intézmények tanulmányozásának legnehezebb kérdése, és csak ritka pillanatokban – vagy a kutató és a kutató számára sem tisztázott alkalmakkor – sikerül.

A változásnak nem egy, hanem több hordozója van; a szerep, következképp annak betöltése egyfajta hierarchiába rendeződik és így is írható le (vö. „szóvivő”, „kivitelező” stb.). Számos, a változásnak elkötelezett, a saját körében változásmenedzsernek bizonyuló szereplővel találkoztunk a kisebbségi/több nyelvű intézmények e tanulmányozása során. S bár a változások valódi hordozói rendszerint rejtve maradtak előttünk – csupán néhány esetben sikerült eddig azonosítanunk és/vagy megközelítenünk őket –, mindez mégis lehetővé tette, hogy magukról a változókról képet alkothassunk.

Narratívák

A változásokról alkotott képek legfontosabb eleme ezért azoknak a narratíváknak a tanulmányozása, amelyeket a változások (különböző szintű) hordozói a változásokról alkottak. E narratívák egyrészt a változásokról alkotnak képet, másrészt a változás hordozóinak a változásokban betöltött szerepéről (önértelmezések). A narratívák két jellegzetes típusával találkoztunk.

Az *instrumentális narratíva* a kisebbségi/több nyelvű intézmény megalapítását és fönntartását úgy adja elő, mint eszközt valamilyen racionális szükséglet kielégíté-

sére (elhelyezkedés, belépés a helyi munkaerőpiacra, a regionális gazdaságfejlesztés eszköze, felsőfokú szakképzési hely stb.).

Az instrumentális narratíva elsősorban közgazdasági, területfejlesztési, ritkábban jogi szavakat, kifejezéseket és megfogalmazásokat alkalmaz. Mind a szükségleteket, mind pedig azok kielégítését számszerűsíteni törekszik. Szinkronikus összehasonlításokat használ, és törekvéseit szakmapolitikai (policy) összefüggésekbe helyezi. A narratíva deskriptív és analitikus jellegű, elmondása jelenre orientált. Elmondója arra törekszik, hogy a narratíva elemei logikusan illeszkedjenek egymáshoz, és racionális érvrendszert tegyenek ki (ritkábban racionális magyarázatot alkossanak az adott egyetemalapításra és fönntartásra).

Instrumentális narratívát használtak a változás hordozói akkor, amikor gazdasági fejlesztésről beszéltek, ebben a körben kellett megjeleníteniük intézményalapítási törekvéseiket, a kisebbségi/több nyelvű intézmény az adott régió valamely hivatalosan deklarált szükségletét elégítette ki. Instrumentális narratívával elsősorban az Európai Unióhoz tartozó régiók esetei között hallottunk.

Instrumentális narratívaként hallottuk Riga, Frankfurt és Bolzano alapítását. Sajátosan (keleti?) változata ennek az ún. instrumentális narratívának az, ahogyan Udvarhely vagy Arad alapítása és működése van megfogalmazva (lásd később).

A *szimbolikus narratíva* a kisebbségi/több nyelvű intézmény megalapítását úgy adja elő, mint rejtett, ideologikus jellegű szükségletek kielégítését. Mivel ezek a szükségletek nincsenek egyértelműen megfogalmazva és/vagy politikailag nyilvánosságra hozva, az ezeket a szükségleteket kielégíteni hivatott intézmények megalapítása is rejtjelezett. Megértése azt föltételezi, hogy valamely szűkebb és rejtettebb körbe is beletartozik a hallgató.

A szimbolikus narratívák szó-, fogalom- és kifejezési készlete több jelentésű, átvitt értelmű kifejezésekkel, metaforikus megfogalmazásokkal, eufémizmusokkal stb. van tele. A narratívát elmondója arra szánja, hogy önmaga és a hallgatóság affektív szféráját is elérje és megnyerje vele. A narratíva fölépítése történeti jellegű (úgy hangzik, mint egy mese, eposz, sztori, amelynek csattanója és kikövetkeztethető mondanivalója van). Bizonyos események esetleg kimaradnak, azt a változás hordozója csak sejteti, elhallgatja vagy föltételezi, hogy a hallgatóság úgy is tudja vagy amúgy is megérti. Az instrumentális narratíva történeti beágyazottságú, diakronikus szemléletű, ilyen összehasonlításokat alkalmaz.

Szimbolikus narratívákat a kisebbségi/több nyelvű intézmények alapításáról elsősorban Európa keleti felében hallottunk. Olyan esetekben használták őket, amikor az intézmény megalapítása és fönntartása mindenekelőtt egy-egy kisebbségi csoport önvédelmi vagy öndefiníciós, azaz tehát szimbolikus és ideologikus törekvéseit szolgálta (illetve a változások hordozói így jelenítették meg őket).

A szimbolikus narratívák legjellegzetesebb példáit Beregszász esetében gyűjtöttük (a narratíva kisebb egységekre osztható, egy-egy önmagában is egész rövidebb történetből tevődik ki). Nagyvárad, Csíkszereda és Vilnius alapítástörténetét sorolhatjuk még ide.

Szimbolikus elemeket találtunk azonban csaknem valamennyi kisebbségi/több nyelvű intézmény alapítástörténetében. Ez alól tulajdonképpen csak a korábbi időszakból származó, a rendszerváltozásokat túlélő, kormányközi szerződéseken alapuló intézmények (Maribor, Comrat) voltak kivételek.

Az intézményalapítások instrumentális és szimbolikus narratíváit – a leírás és a bemutatás céljaira – csak mi választottuk szét. Az intézményi alapítástörténetekben nem váltak élesen külön. Ehelyett – mint arra már utaltunk – egymással összefonódva jelentkeztek (instrumentális magyarázatok közt egy-egy történet – vagy fordítva: szabályos „születésmítoszok” közt egy-egy instrumentális értelmezés). A kisebbségi/több nyelvű intézmények alapításának narratívái többségükben egyszerűen instrumentálisak és szimbolikusak; s csupán azt kell megállapítanunk, hogy melyik jelleg uralkodik egy adott narratívában.

Jellegzetes példája ennek Udvarhely vagy Arad. Mindkét intézmény deklaráltan piacorientált és magánjellegű. Alapításuk („eredetük”) és működtetésük („fönnállásuk”, „túlélésük”) narratívája mégis tele van szimbolikus elemekkel.

A kétfajta narratíva keveredésének kiemelkedő példája Frankfurt. A Viadrina Egyetemet a brandenburgi tartományi kormányzat úgy értelmezte, mint alternatív utat a helyi munkanélküliség főlészámolására. Az egyetemhez kapcsolódó Collegium Polonium pedig úgy, mint hidat az Odera, a két ország és Európa két fele között.

Tulajdonképp valamennyi eredettörténet (keletkezésről szóló magyarázat) tartalmazott tehát instrumentális és szimbolikus vonásokat is. De a szimbolikus narratíva volt uralkodó – vagy hatotta át erőteljesen – azoknak az intézményeknek az eredettörténetét, amelyek Európa keleti felén keletkeztek.

Tanulságok

A vegyes lakosságú határmenti régióknak sajátos felsőoktatási-kulturális igényei vannak, amelyek eltérnek a homogén lakosságú térségektől, így ezeken a területeken sajátos felsőoktatási intézményi modellek alakultak ki. Ezek a felsőoktatási intézmények eltérnek az egynyelvű, egy kultúrájú egyetemektől, és fejlesztésük, működtetésük, valamint beillesztésük az adott oktatási rendszerbe különleges szaktudást és munkát igényel.

- A kisebbségi/több nyelvű intézmények alapításának kezdeményezői egyrészt (kisebbségi, regionális) politikai-érdekvédelmi szervezetek, másrészt az egyházi szervezetek. Az egyházi szervezetek közreműködése különösen Európa keleti felében nélkülözhetetlen. A gazdasági szervezetek közreműködése ugyanakkor még nem – vagy csak alig, rejtve – érzékelhető. Az állami támogatások és a helyi kezdeményezések közt alapítványok közvetítenek (magán és/vagy közcélú alapítványok).

- A kisebbségi/több nyelvű intézmények kezdeményezésében a helyi-regionális elit tagjaié a kulcsszerep. Akkor tudnak sikeresek lenni, ha egyrészt állami jogosítványokat szereztek (önkormányzati vezetők), másrészt pedig bírják a helyi társadalom meghatározott csoportjainak a támogatását (tanárok, hallgatók, regionális vagy helyi munkaadók). Intézményalapítási törekvéseiket a politikai színtéren mint kisebbsé-

gi jogvédelmet vagy/és mint regionális fejlesztési szükségletet jelenítik meg. Utóbbi (szerencsés) esetben a többségi társadalom egyes tagjainak támogatását is sikerül elnyerniük.

- A változás hordozóinak az a szerepe, hogy hangot adjanak a közönségigénynek, politikai kérdésként interpretálják az intézményalapítást, fölmérjék a lehetőségeit és megnyerjék a többséget egy-egy lehetséges megoldás mellett. A változások hordozói rejtőzködők, nehezen közelíthetők meg. Stílusuk a karizmatikus vezetőké. Vállalják a kezdeményezéssel járó kockáztatást, és előző sikereikre építenek. Ezzel meg tudják nyerni a többségi támogatást, és intézményüket a demokratikus politikai környezetben is el tudják fogadtatni.

- Önértelmezéseiket instrumentális és szimbolikus narratívákban adják elő. Az instrumentális narratíva legitim szükségletek kielégítéseként adja elő az intézményalapítást; a szimbolikus narratíva nem legitimált igények kielégítéseként (kisebbségi identitástudat stb.). Instrumentális narratívákat olyan intézmények alapítástörténetében találtunk, amelyek elsősorban elmaradott körzetek fejlesztését célozták meg a saját eszközeikkel. Szimbolikus narratívákat pedig olyan intézmények alapításakor, amelyek elsősorban a nyelvi vagy más kisebbségi azonosságtudat megőrzését tűzték – kimondva-kimondatlanul – célként maguk elé. A kétfajta narratíva rendszerint együtt, összefonódva színezi az eredettörténeteket. Európa keleti felében a szimbolikus narratíva azonban erőteljesebb, mint olyan intézmények esetében, amelyek az EU-ban vannak.

KOZMA TAMÁS

Ez a tanulmány a *Kisebbségi felsőoktatási és tudományszervezési kezdeményezések Közép- és Kelet-Európában* című, NKFP 5/150/2001. 3. a nyilvántartási számú kutatás beszámolójának alapján készült. A kutatást a Nemzeti K+F Program finanszírozta (projektvezető: Berényi Dénes), és Rébay Magdolna szervezte. A tanulmányban hasznosítottuk a *Kisebbségi oktatás Közép-Európában* c. kutatásunk egyes eredményeit is. Ez utóbbi kutatást pedig az OTKA támogatta (T-32196), és ugyancsak Rébay Magdolna szervezte.

IRODALOM

Esettanulmányok

- BARABÁSI T. (2003) Modern Üzleti Tudományok Főiskolája, Székelyudvarhelyi Képzési Központ. Budapest, Oktatókutató Intézet dok. (Kézírtas kutatási beszámoló.)
- CORETCHI, A. (2003) The Comrat State University Case Study. Budapest: Oktatókutató Intézet dok. (Kézírtas kutatási beszámoló.)
- FÓNAY M. (2003) Komrat, a multikulturális egyetem. Budapest, Oktatókutató Intézet dok. (Kézírtas kutatási beszámoló.)
- HORKAI A. (2003) Stockholm School of Economics in Riga. Budapest, Oktatókutató Intézet dok. (Kézírtas kutatási beszámoló.)
- KELLER M. (2003) Esettanulmány a Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskoláról. Budapest, Oktatókutató Intézet dok. (Kézírtas kutatási beszámoló.)
- KORPONAY B. (2003) Partiumi Keresztény Egyetem. Budapest, Oktatókutató Intézet dok. (Kézírtas kutatási beszámoló.)
- PAPP É. (2003) Hidak az Odera felett. Budapest, Oktatókutató Intézet dok. (Kézírtas kutatási beszámoló.)
- PÉTER L. (2003) A romániai magyar tanítóképzés aktuális problémái a Babes-Bolyai Tudományegyetem Székelyudvarhelyi Tanítóképző Főiskolája szemszögéből. Budapest, Oktatókutató Intézet dok. (Kézírtas kutatási beszámoló.)

- POLONYI T. É. (2003) Három nyelvű régió – több nyelvű egyetem. Budapest, Oktatókutató Intézet dok. (Kézírtos kutatási beszámoló.)
- SZENTANNAI Á. (2003) Kisebbségi egyetem-alapítás: Esettanulmány a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetemről (csíkszeredai kar). Budapest, Oktatókutató Intézet dok. (Kézírtos kutatási beszámoló.)
- SZEREPI A. (2003) Universitas Studiorum Polona Vlnensis. Budapest, Oktatókutató Intézet dok. (Kézírtos kutatási beszámoló.)
- SZÍJÁRTÓ I. (2003) Kisebbségi felsőoktatás a magyar nyelvterület nyugati peremén. Budapest, Oktatókutató Intézet dok. (Kézírtos kutatási beszámoló.)
- SZÜCS I. (2003) Magyar nyelvű felsőoktatás Nagyváradon. Budapest, Oktatókutató Intézet dok. (Kézírtos kutatási beszámoló.)
- TÖRKÖS K. (2003) A Vasile Goldis Nyugati Egyetem. Budapest, Oktatókutató Intézet dok. (Kézírtos kutatási beszámoló.)
- ZSIGOVITS G. (2003) Látható és láthatatlan határán: esettanulmány egy majdani egyetemről. Budapest, Oktatókutató Intézet dok. (Kézírtos kutatási beszámoló.)

Földolgozások

- BOJDA B. (ed) (2003) Intézményi kutatások a felsőoktatásban. *Acta Paedagogica Debrecina* XCVI. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó
- HOROWITZ D. (1985) *Ethnic Groups and Conflicts*. Los Angeles, Berkeley: UCLA, UC Berkeley.
- ILLÉS P. & VIDRA A. (2003) Regionális egyetem. Debrecen, Egyetemi tanszéki könyvtár. (Kézírtos szakirodalmi tanulmány.)
- JONES R. H. (2000) *Educating for an Open Society: Higher Education Reform in Central and Eastern Europe*. The Hague, Scientific Council for Government Policy. (Working Documents 108.)
- KOZMA T. (2002) *Határokon innen, határokon túl: Regionális változások az oktatásügyben, 1990–2000*. Budapest, Új Mandátum.
- KOZMA T. (2002) *Regionális egyetem*. Budapest, Oktatókutató Intézet. (Kutatás Közben 233.)

